

POLITIKA TOUHY

sex a věda

v komunistickém

československu

Kateřina
Lišková

Host

sex a věda

v komunistickém

československu

Přeložil Jan Škrob

POLITIKA TOUHY

**Kateřina
Liřková**

**Brno
2022**

Copyright © Kateřina Lišková, 2018

This translation of *Sexual Liberation, Socialist Style* is published
by arrangement with Cambridge University Press

Cover photo used with a permission from Martin Wágner

Translation © Jan Škrob, 2022

Czech edition © Host — vydavatelství, s. r. o., 2022

(elektronické vydání)

Vychází s finanční podporou Státního fondu kultury ČR

Státní fond kultury ČR

ISBN 978-80-275-1637-7 (PDF)

ISBN 978-80-275-1638-4 (ePUB)

ISBN 978-80-275-1639-1 (MobiPocket)

**Mé mamince Haně a babičce Emilii, které mě naučily,
co je v životě důležité**

OBSAH

- 13 PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ**
- 17 ÚVOD**
- 21 Politické změny a sexuální normy
- 28 Sexpertiza: Sexuologický ústav a související odborné vědění
- 33 Kapitoly a zdroje
- 43 1 PROMĚNY SEXUALITY VE STŘEDOVÝCHODNÍ EVROPĚ**
- 45 Region před nástupem komunismu
- 53 Význam sexuality pro socialistický projekt
- 58 Socialistické státy opouštějí ideál ženské rovnoprávnosti
- 77 2 VEŘEJNÁ RODINA: KOLEKTIV A ROVNOST V DLOUHÝCH 50. LETECH**
- 80 Eugenika a tradiční rodina v období bezprostředně po válce
- 101 Nástup komunismu a změna kurzu
- 113 Manželství stojí na rovnosti mezi mužem a ženou (což zaručuje práce)
- 132 Rozvod: láska se vytratila, k rovnosti daleko, sex není
- 145 Potraty: konsolidace poznatků o vývoji populace

175 3 ŽENSKÝ ORGASMUS: OD LÉČBY NEPLODNOSTI K ŘÍZENÍ SLASTI

- 178 Orgasmus jako nutná podmínka početí na začátku 50. let
- 188 Orgasmus jako vyjádření genderové rovnosti
na konci dlouhých 50. let
- 194 Orgasmus: 60. léta mezi biologickými
a sociálními příčinami
- 206 70. léta: Orgasmus a technika za zamčenými dveřmi
- 212 80. léta: zlepšování sexuálního života
a nebezpečný *cool sex*

221 4 RODINA V SOUKROMÍ: ATOMIZACE A HIERARCHIE ZA NORMALIZACE

- 224 Revize utopie: střetávání diskurzů na začátku 60. let
- 242 Formulování nových reforem od poloviny 60. let
do začátku 70. let
- 251 Na lásku zapomeňte, ve fungujícím manželství
musí být hlavně muž nad ženou
- 263 Rozvod: citové odcizení, neuspokojivý sex
a lehkomyšlný přístup k manželství
- 287 Normalizace rodiny: zrození manželských poraden
a výchovy k rodičovství

315 5 DEVIANTI VIDITELNÍ I NEVIDITELNÍ

- 315 Neviditelní homosexuálové
- 323 Neviditelnost v dlouhých 50. letech
- 329 Normalizační viditelnost
- 338 Důvod první: sociodemografické změny
- 340 Důvod druhý: proměny v politice
- 342 Důvod třetí: institucionalizace sexuologie

349	ZÁVĚR
357	PODĚKOVÁNÍ
361	POZNÁMKY
403	PRIMÁRNÍ ZDROJE
413	BIBLIOGRAFIE
425	REJSTŘÍK

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

Dlouhá léta po skončení státního socialismu byla u nás slova jako komunismus, socialismus nebo Marx tabu. Nehodila se do nového zřízení, které se hlásilo k politickému liberalismu a kapitalistickému trhu. Od 90. let až do začátku nového tisíciletí byli lidé, kteří upozorňovali na sociální nerovnosti a volali po regulacích, neřku-li systémové změně, šmahem označováni za nebezpečné radikály. Nejen aktivistická, ale i intelektuální činnost, která chtěla být respektovaná, se dlouho vedla z pozic pravého středu — od něhož nic nalevo nemohlo být bráno vážně. Troufám si říct, že tahle předpojatá averze vůči všemu levicovému je pryč. Dnešní mladí lidé se narodili dlouho jak po pádu komunismu, tak jeho devadesátkovém zatracení, takže nejsou zatíženi myšlenkovými zkratkami kladoucími rovnítko mezi socialismus a totalitu. Pro nás všechny získala adjektiva jako „sociální“ či „socialistický“ nový význam nejpozději díky prezidentské kandidatuře Bernieho Sanderse či klimatickému aktivismu Greta Thunberg — a díky za tu globální cirkulaci vědění.

Přesto si zůstáváme, myslím, cosi dlužní. Mám za to, že toho pořád málo víme o své vlastní, československé minulosti a zvláště o tom, jaké progresivní změny pro každodenní život lidí přinesl socialismus. Výzkum, na kterém tahle knížka stojí, odhalil, že k řadě zásadních změn, které narovnaly postavení žen a zaměřovaly se

na kvalitu jejich života, došlo hned v raných 50. letech. V době nejtužší stalinizace, kdy docházelo k násilné kolektivizaci venkova, kdy se konaly monstrprocesy a odpůrci režimu byli posíláni na smrt nebo do uranových dolů, v téže době byl přijat zákon o rodině, který poprvé v historii českých zemí zaručil ženám stejná práva v manželství a rodičovství, práva, jaká do té doby měli pouze muži. Naše mysl formovaná hodinami školního dějepisu dobře zná onu represivní stránku raného socialismu, ale neví nic o narovnání práv žen, kterým nově patřila polovina majetku nabytého v manželství, které nově mohly rovným dílem rozhodovat o výchově svých dětí a které — pokud manželství nefungovalo — se mohly dát relativně snadno rozvést. Dovedu si představit, že je obtížné srovnat si v hlavě politické represe a vyvlastňování majetku na jedné straně a emancipaci poloviny populace na straně druhé. A to počkejte, až se na stránkách téhle knížky dočtete o prvním velkém výzkumu ženského orgasmu, který se u nás odehrál v roce 1952, kdy českoslovenští sexuologové zkoumali důležitost ženské sexuální slasti v kontextu šťastného a rovnoprávného manželského života. Připomeňme, že dlouhá 50. léta u nás znamenala i legalizaci potratu (v roce 1957) a dekriminalizaci homosexuality (v roce 1961).

Kognitivní disonance bude pravděpodobně pokračovat, až budete číst o tom, že 60. léta v Československu nepřinesla jen světoznámou novou vlnu ve filmu a literatuře či pražské jaro, ale i zásadní přehodnocení role žen. Ačkoli právní rovnost žen a jejich zapojení do zaměstnání či přístup ke vzdělání nikdy nezmizely, ba v mnoha ohledech se rozšiřovaly, rozmohla se tu představa ženy coby především matky, jejímž hlavním úkolem je starost o děti. Velmi u nás totiž zarezonovala odborná zjištění, která poukazovala na nevratné škody, jež dětem přinese raná institucionální péče, a která vyzdvihovala nenahraditelnost mateřské role při výchově dětí. Z hlediska chápání genderu a do jisté míry i sexuality nebyla 60. léta u nás žádnou revolucí, naopak: přístupy se v mnohém retraditionalizovaly.

S genderovým rozdělením „submisivní žena-matka“ a „dominantní muž-živitel rodiny“ vstoupila československá společnost do normalizace. Mnoho stran bylo popsáno o normalizační šedi, uniformní panelové výstavbě a přiblblých seriálových agitkách o mužích na radnici a ženách za pultem. I na stránkách sexuologických knížek, které radily lidem, jak na spokojené manželství, se to jen hemží hospodynkami, které se starají o děti, vyvábějí a uklízejí, zatímco jejich manželé v lepším tise přihlízejí, v horším vůbec nejsou doma a sedí s kumpány u piva. Možná vás proto překvapí, až si tu přečtete, že se u nás v téže době testovala metoda, jak zlepšit párový sexuální život, a že se to navíc dělo na místě zcela nečekaném, totiž v jedné malé moravské psychiatrické léčebně.

Těm z vás, kdo si vzpomenou na fenomén zvaný Husákovy děti, jistě neušlo, že se tolik děcek v polovině 70. let narodilo díky masivní podpoře rodiny: rozmach bytové výstavby (ano, to jsou ony paneláky), novomanželské půjčky a přídatky na děti měly přimět ženy, aby rodily a vychovávaly, a lidi, aby zůstali s rodinkou doma a aby je ani nenapadlo zase se domáhat nějakých reforem. Státem podporovaná normální rodina ale měla jistou skulinu. Kombinací imperativu žena-matka, štědrých přídatků a nezměnného přístupu k rozvodu došlo k nezamýšlenému důsledku, totiž emancipaci žen: ženy častěji než muži žádaly o rozvod (a během normalizace se stále hlasitěji dožadovaly dobrého sexu a manželovy participace na chodu domácnosti), rozvodu se typicky domohly a soudy jim typicky přiřkly děti — a spolu s nimi státní přídatky na jejich výchovu. V důsledku si tak nejen většina rozvedených žen pochvalovala svou novou životní situaci, ale nemálo z nich si dokonce i ekonomicky polepšilo.

Poválečná historie emancipace žen a liberalizace sexuality je plná paradoxů a překvapení. Rozhodně nebylo všechno růžové, a jak se dočtete, projevoval se *backlash* proti genderové rovnosti, a to typicky v dobách, kdy společnost přehodnocovala dosavadní

vývoj či kdy se ocitla ve velké nejistotě a obavách z dalšího vývoje. Každopádně vysvítá, že v téže době existovaly stalinské monstr-procesy vedle narovnáání práv žen; kulturní a politické uvolnění 60. let vedle genderové retradicionalizace; normalizační šed' vedle sexuálního experimentování. Jinými slovy: je zřejmé, že kulturní, politické, ekonomické a sociální svobody nejsou vždy přítomny stejnou měrou, ba dokonce v dobách, kdy jedny oslabují, druhé mohou posilovat. Prokazovali bychom sami sobě medvědí službu, kdybychom zůstali slepí k vlastní historii, z níž se můžeme poučit o osvobození mimo hranice vytyčené politickým liberalismem a tržní ekonomikou.

Socialistická verze emancipace pro nás zůstávala neviditelná také proto, že socialismus výrazně omezil práva, která jsou pro liberální demokracie zásadní, jako je právo na soukromé vlastnictví a svoboda projevu. Kde by měly být stanoveny hranice obojího, je v poslední době horkým tématem diskuzí jak u nás, tak ve světě. Jak moc se smí soukromé vlastnictví rozšiřovat a komu a čemu to škodí? A vede neomezená svoboda slova ke vzdělanější a rovnější společnosti? Přestože žádný politický systém není dokonalý, věřím, že hlubší poznání různých podob moderní společnosti, včetně té socialistické, může podnítit debaty a pomoci rozkošatit představy o naší budoucnosti.

Než se pustíte do čtení, dovolte jedno poděkování. Kniha, kterou držíte v ruce, byla původně vydána anglicky pod názvem *Sexual Liberation, Socialist Style. Communist Czechoslovakia and the Science of Desire* v Cambridge University Press. Za to, že si tuhle knížku o emancipaci žen můžete přečíst v češtině, patří dík třem mužům: překladateli Janu Škrobovi, odpovědnému redaktorovi Zdeňku Staszkovu a redaktorovi Michalu Kubinovi, kteří odvedli skvělou práci a s nimiž byla radost spolupracovat. A ještě jednomu muži dík: Rolandovi, za podporu, přátelství a lásku.

ÚVOD

V komunistickém Československu existovaly k sexualitě a genderu dva odlišné přístupy. První byl tento: sex by se měl odehrávat mezi sobě rovnými — a muži a ženy by si měli být vzájemně rovni, osvobození od buržoazních okovů vlastnictví. Předpokládalo se, že se lidé před vstupem do manželství poznají, a to buď v zaměstnání, anebo na dobrovolných pracovních brigádách. Druhý přístup k sexualitě byl následující: muži a ženy se zásadně odlišují a manželství může fungovat, pouze pokud je muž nadřazen ženě. Pokud tedy genderové uspořádání nebude odpovídat této hierarchii, budou ženy trpět, a podobně utrpí i jejich sexuální uspokojení. Podle tohoto přístupu jsou jedinými bezpečnými sociálními vazbami nukleární rodina a manžel nebo manželka. Takové výroky vystihují přístupy k sexu, genderu a rodině a jejich proměny v průběhu desetiletí. První přístup k sexualitě a genderu je charakteristický pro dlouhá 50. léta, tedy období od komunistického převzetí moci v roce 1948 až do počátku 60. let, kdy začíná docházet k proměně diskurzů. Druhý přístup nastupuje v 70. letech a vystihuje období normalizace, jež následovalo po neúspěšných snahách o společenskou reformu v období pražského jara v roce 1968. Tato kniha sleduje, co všechno k proměně těchto přístupů vedlo.

Obecně rozšířené představy o dějinách sexuality příliš často vycházejí z lineárního narativu emancipace spojeného s postupným nárůstem konzumerismu, vynálezem hormonální

antikoncepce a boji nejrůznějších sociálních hnutí.¹ Jinými slovy se drží západního narativu. Jak nicméně tvrdí historička Dagmar Herzog, „liberalizace není přímočarý ani jednoznačný proces. Toto paradigma je potřeba z různých hledisek zpochybnit“.² Takový korektiv může nabídnout i příklad jedné východoevropské země.

Čtenáře a čtenářky možná překvapí, že by průkopníkem sexuálního osvobození měla být východní Evropa. Věda na Západě i Východě od skončení studené války líčí socialistické země převážně jako v mnoha ohledech zaostalé a často odkazuje na údajnou prudernost komunismu. Vědci a vědkyně, kteří publikovali fascinující a v mnoha ohledech přelomové výzkumy, často v podstatě automaticky počítají se zdánlivě jasně danou skutečností, že komunisté byli asexuální a pruderní, a proto potlačovali přirozený rozvoj a pestrost lidské sexuality. V často citované knize o ženách ve státním socialismu se tak dočteme: „Výrazným znakem státního socialismu bylo puritánství, které zamezovalo jakýmkoli diskuzím o sexualitě nebo vůbec uznání, že sexualita existuje, byť mezi jednotlivými státy středovýchodní Evropy byly rozdíly.“³ A jinde zase: „Morálka státního socialismu oceňovala specificky asexuální reprodukci, tedy reprodukci pracovní síly k budování strany a státu a nikoli rozkoš. [...] Protože státněsocialistická morálka oceňovala specificky asexuální socialistickou reprodukci, sexualita byla odsouzena ke společenské neviditelnosti a obestřena pokrytectvím.“⁴ Nebo, jak tvrdí jiný text, „meziválečné komunistické diskuze o sexuální svobodě a usilování žen o rozkoš nahradilo puritánství orientované na sex coby prostředek reprodukce“.⁵ I když je nepochybně pravda, že státní moc v období stalinismu v Sovětském svazu zvrátila velkou část pokrokových reforem raných revolučních let, není možné vynášet obecné soudy o pojetí sexuality ve všech socialistických zemích napříč historickými obdobími.

Náš kolektivní vědecký úsudek možná zatemňují zakořeněné představy o svobodě a osvobození, které si často automaticky spojujeme s aktivitami „zdola“, typicky ve formě sociálních hnutí v rámci parlamentních demokracií. Mysl utvářená narativy politického liberalismu západního stylu nepřijímá coby skutečné osvobození nic, co je lidem dáno (nebo dokonce nařízeno), „shora“. I tak mám ale za to, že lidé v různých zemích komunistického Východu vnímali reformy spojené s genderem a sexualitou jako osvobozující. Rozhodně tomu nasvědčují některé výzkumy z nedávné doby. Historičky a historikové zaměřeni na Východní Německo tvrdí, že docházelo k „překvapivé míře autonomie v osobním životě“ a že „změny sexuálního chování ve Východním Německu byly radikálnější než v Západním“.⁶ Dokonce je možné říct, že „na intimitu byl kladen důraz“ a mezi bestsellery v NDR patřila „sexuální příručka [sexuologa] Siegfrieda Schnabla *Mann und Frau Intim*“.⁷ Socialismus obecně „občany a občanky vábil a neusiloval jen o jejich poslušnost, ale i lásku“ i diskuzemi o sexu, které měly „lid orientovat k budoucnosti“.⁸ Podle těchto vědců a vědkyň ale zlatý věk proměn chápání sexuality začíná až na přelomu 60. a 70. let. Já se však na základě archivních materiálů z Československa domnívám, že k zásadním emancipačním změnám — které na Západě neměly obdoby — docházelo už v padesátých letech.

Nedávná bádání o československých genderových politikách v období státního socialismu naznačují, že tematika ženských práv byla „vyvlastněna“ státní mocí, která „odňala majetky jejich vlastníkům s přesvědčením, že je bude centrálním plánováním spravovat lépe a právě za pomoci vědy“.⁹ Hana Havelková, Barbara Havelková a Věra Sokolová přesvědčivě ukázaly, jak byla právě expertní kultura pro modernizaci statusu žen důležitá.¹⁰ Tyto studie mají i nadále velkou hodnotu, nicméně jejich povaha neumožňuje systematické zkoumání proměn sexuálních politik v průběhu čtyř desetiletí státního socialismu.

Já se tedy snažím popsat sexuální osvobození (včetně překážek, kterým muselo čelit) přicházející „shora“, respektive utvářené ve smyčkách vzájemné zpětné vazby státu a odborníků a odbornic, ale také analyzovat, jak bylo prožíváno a naplňováno lidmi „zdola“. Budu se držet dvou svébytných linií. Jednak se budu soustředit na odborné analýzy a doporučení, zákonné úpravy a reformy vydávané státem, a především se zaměřím na propojení obojího: odborné materiály zhotovované pro státní aparát. Odborníci a odbornice v oboru sexuologie, ale i jiných odvětvích lékařství, demografie a práva a (později) ještě psychologie a manželského poradenství státu radili v otázkách populačního vývoje, manželství a rodiny a také žen a jejich reprodukčních možností. Ze svých pozic v poradních orgánech i na ministerstvech zdravotnictví a sociálních věcí utvářeli návrhy, které měly vliv na nejintimnější oblasti lidského života, a diskutovali o nich. Právě interní diskuze v rámci expertního společenství jsou pro vykreslení této první linie naprosto stěžejní. Co se týče druhé linie, budu se zabývat některými ze způsobů, jak lidé daným politikám a doporučením sami rozuměli a uváděli je v život. V tomto směru se zaměřím na rady, které lidem dávali sexuologové a sexuoložky (v manželských příručkách, populárních časopisech, rozhlasových pořadech), a argumenty, s nimiž lidé přicházeli k rozvodovým soudům.

Abychom v kterémkoli období lidských dějin mohli porozumět sexualitě, musíme nejprve pochopit, jak se o ní smýšlelo, protože sex — jak víme od předních historiků a historiček — není jednoduše daný od přírody.¹¹ Zároveň je jasné, že lidské životy nikdy nejsou dokonalou nápodobou expertních poznatků a doporučení. Mezi normativními diskurzí a žitou praxí jsou vždycky trhliny. Normativní diskurzí mají ovšem i tak významný vliv, především když jsou podporovány státní mocí, která je přetavuje do reformy a zákonů. Vztah mezi normami a životy lidí tak nikdy není symetrický a první ovlivňuje druhé s daleko větší silou, než je

tomu obráceně. Přestože jsem si vědoma, že lidé autonomně a iniciativně sami jednájí a usilují o změnu (a rozhodně to podporují!), nelze popřít performativní moc norem vyrůstajících z expertních diskurzů a institucí podporovaných státem. Primárním cílem této knihy je pochopit, jak se právě ony utvářely a proměňovaly.

POLITICKÉ ZMĚNY A SEXUÁLNÍ NORMY

S nástupem komunismu se všechny země východního bloku začaly orientovat na rovnoprávnost žen. Je dobře známo, že se status žen významně pozvedl, jakmile získaly lepší přístup ke vzdělání a placenému zaměstnání. Ženy se postupně čím dál více účastnily pracovního procesu, což jim umožňovalo dosáhnout ekonomické nezávislosti. Život jim měly usnadňovat veřejné služby jako školky nebo prádelny. Méně se už ví, že komunistické rodinné právo uspělo tam, kde se to jeho meziválečným předchůdcům nepodařilo: v zákonné rovnosti manžela a manželky. Ženy měly nově v manželství stejná práva jako muži, patřila jim polovina společného majetku a spolu se svými partnery rozhodovaly o budoucnosti svých dětí. Komunistický režim obecně prosazoval stejná práva mužů a žen ve všech oblastech života. Z rovnoprávnosti se tak v důsledku stala nová norma. Nedílnou součástí každodenního života byla nicméně realita patriarchy. Ta v pozdním československém socialismu nakonec převážila i na úrovni normativního pojetí genderu, jak jej formulovala sexologie a další obory. Začněme ale od začátku.

Po válce se svět od základů proměnil. V mnoha zemích včetně Československa převládal pocit, že je potřeba zásadním způsobem změnit společenské uspořádání: „[Š]ířilo se myšlení na způsob hesla: ti nahoře dolů a ti dole nahoru.“⁴² Už v Košickém vládním programu z roku 1945 byly položeny základy nového

pojetí československého občanství, jehož součástí byla i vize rovnoprávnosti žen a sociální podpory pro všechny občany a občanky.¹³ I když KSČ roku 1946 s přehledem zvítězila v demokratických volbách, nevládla v zemi sama. První poválečnou vládu, která se pokusila určit nový ráz rodinného života, tvořila společně s dalšími stranami včetně Československé strany lidové. Zatímco komunisté a komunistky přicházeli s poměrně modernistickými návrhy, jako bylo zjednodušení rozvodových procedur nebo zrovnoprávnění nemanželských dětí, jiné strany protestovaly a chtěly udržet meziválečné zákony, které zvýhodňovaly tradiční rodinu. Konzervativní ministři na doporučení populačních expertů navrhovali zákony, jež by zaváděly povinná eugenická vyšetření před svatbou.

Po komunistickém převzetí moci se veřejný diskurz posunul. Mezi lety 1948 a 1950 vláda velmi rychle přepracovala celé rodinné právo, vytvořila systém novomanželských půjček, který měl skoncovat s věny a třídní endogamií, podporovala větší zaměstnanost žen, zjednodušila rozvody, pokusila se kolektivizovat domácí práci, budovala jesle a školky a zakázala činnost Československé eugenické společnosti. V 50. letech vydávali sexuologové manželské příručky, v nichž kladli důraz na lásku coby jediný správný základ svazku mezi mužem a ženou, a prosazovali nové uspořádání, v němž by si manžel a manželka měli být ve všech oblastech života rovni. Podmínkou této romantické lásky bylo hluboké spojení mezi partnerem a partnerkou, kteří byli zároveň přáteli, soudruhy a milenci. Rovnost byla vnímána jako nutná součást šťastného manželství. Novou, socialistickou společností měla od té předcházející, buržoazní odlišovat lepší situace žen. Starost o zdraví žen a rozhodování o správném načasování začátku mateřství dovedla lékaře k tlaku na legalizaci potratů, jíž bylo dosaženo v roce 1957 (viz 2. kapitola). Sexuology zajímalo i sexuální uspokojení žen; už v roce 1952 zrealizovali první celostátní průzkum

o ženském orgasmu (viz 3. kapitola). Role sexuologie byla kromě toho zásadní i pro dekriminlizaci homosexuality, k níž došlo roku 1961¹⁴ (více viz 5. kapitola).

Polovina 60. let byla dobou revidování utopie. Obyvatelstvo Československa, včetně expertů z různých oborů, bylo tím, co přinesla téměř dvě desetiletí komunismu, rozčarováno. Navrhly se ekonomické reformy, které měly do zestátněného, centrálně plánovaného hospodářství zapojit i tržní prvky; odosobněnou společnost příkazů a nařízení analyzovaly a parodovaly filmy nové vlny. Slovy Ludvíka Vaculíka, který vystoupil na Sjezdu československých spisovatelů v červnu 1967, jenž odstartoval události označované později jako pražské jaro: „Zkrátka, naše hlavní zkušenost je ta, že jsme nevybudovali socialismus svých představ. [...] Získali jsme, a s námi celé lidstvo, jednu další zkušenost, jak nelze dospět k šťastné budoucnosti.“¹⁵ Vaculík ani další reformátoři a reformátorky neměli v úmyslu skoncovat se socialismem. Kritizovali režim za to, že selhal v řešení „lidské otázky“, a požadovali nápravu: „socialismus s lidskou tváří“.

Veškeré tyto naděje překazila v srpnu 1968 invaze vedená sovětskými vojsky. V následujících měsících moc v KSČ znovu uchvátilo její konzervativní křídlo, pod jehož vedením se země vydala rigidní prosovětskou cestou.¹⁶ V období po porážce pražského jara, známém jako normalizace, došlo k utužení komunistické moci a obnovené politické kádry přišly s novým sloganem — „normalizace poměrů“.¹⁷ Cílem bylo zlikvidovat veškerou opozici a potlačit jakékoli tendence ke vzpouře. Nový režim od všech občanů a občanek vyžadoval konformitu a politickou poslušnost.

Normalizační období dalo vzniknout ideologickému manifestu *Poučení z krizového vývoje*. Šlo o dokument sepsaný Ústředním výborem Komunistické strany, který pražské jaro interpretoval jako krizi a vpád vojsk Varšavské smlouvy označil za „bratrskou pomoc“. Tento dokument, který KSČ přijala

v prosinci 1970, zůstal v rámci celého období normalizace až do pádu socialismu v roce 1989 jediným oficiálním vyjádřením k událostem z roku 1968. Manifest usiluje o objektivní, až univerzální jazyk. Jeden ze způsobů, kterými je tato „objektivita“ ustavována, je klinická a lékařská terminologie. Jak ukazuje Kamil Činátl, opírá se *Poučení* o jazyk klinické psychologie a objevují se v něm pojmy jako hysterie, davová psychóza, iluze, mýtus, panika, horečka, křeč, organismus, posilující injekce, hysterie, paralýza, umrtvování, rozklad.¹⁸ Domnívám se, že metafory nemoci a uzdravování nebyly typické jenom pro oficiální dokumenty, ale šířily se naopak celou společností a kruh se nakonec uzavřel, když ovlivnily i samotnou lékařskou praxi.

Léčit bylo potřeba sociální problémy, které se *projevovaly v patologii jednotlivců*. Ve srovnání s utopickým myšlením, které určovalo podobu dlouhých 50. let, byla normalizace vzhledem ke stavu věcí obdobím značné rezignace — lidé opustili naději, že by se společnost mohla změnit. Spisovatel Patrik Ouředník později život v pozdním státním socialismu popsal takto: „[P]řed pádem komunismu se východní Evropě říkalo VÝCHODNÍ LEDOVEC, protože život v těch zemích byl ustrnulý a nehybný a jakoby zmražený.“¹⁹ Společnost se tedy neměla měnit, přizpůsobit se naopak museli lidé. Tento rozšířený postoj ovlivnil i sexuologii. V době, kdy se režim snažil vypořádat s „podvrtnými živly“, a ty, kdo se jakkoli lišili, chtěl dovést k poslušnosti, dosáhla sexuologie konečně institucionalizace, o kterou dlouho usilovala. V roce 1974 se v psychiatrické léčebně v Horních Beřkovicích otevřelo první sexuologické oddělení, kde měli být „sexuální delikventi“, typicky heterosexuální muži, kteří se dopustili sexuálního násilí vůči ženě, drženi dál od „normální“ společnosti a měli si osvojit „normální“ formy dvoření a sexuálního chování.

Normalita a rodina se staly rozhodujícími pojmy normalizace. Sexuologové a sexuoložky vydávali nové manželské příručky,

z nichž se okamžitě stávaly hity; některé se vyprodaly během pár týdnů. I když byla (určitá) sexualita i nadále oslavována, začala éra genderového thermidoru. Ideál manželství vypadal ve srovnání s dlouhými 50. lety podstatně jinak. Knihy vydávané v 70. letech trvaly na tom, že pro úspěšné manželství (a dokonce i pro uspokojivý sexuální život) je nutná genderová hierarchie, a podporovaly model privatizované rodiny oddělené od širší společnosti. Ženy, které se držely správných (čti: tradičních) genderových rolí a spolu se svými manželi praktikovaly různorodé techniky popsané v příručkách, mohly mít spokojená a naplňující sexuální život. (Hetero)sexuální uspokojení bylo propagováno a oslavováno (viz 3. kapitola), heterosexuality mužů bez partnerek kontrolována a usměrňována (viz 5. kapitola), a tyto změny se opíraly o přísně hierarchický genderový řád.

Tyto posuny jsou spojeny s proměnou politického režimu v Československu, který v 50. letech kladl důraz na práci, rovnost a veřejnou sféru, zatímco v 70. letech na rodinu, autoritu a soukromý život. Nemylně se: manželství a rodina byly prosazovány coby základní kameny sexuálního života po celou dobu komunistické vlády. Na jejím počátku ale přesto zaznívaly ozvěny sexuálního radikalismu socialistické avantgardy. Když ale v 70. letech nastoupila normalizace, byl tento diskurz v podstatě opuštěn. Jak je vidět na příkladu 50. let v Československu, znamenalo spojení intimity a veřejné sféry radikálně odlišné pojetí genderového řádu. Intimita rámovaná jako výhradně soukromá záležitost naopak koreluje s rigidním a binárním genderovým uspořádáním. Ústup do soukromé sféry, který následoval po porážce pražského jara, vymazal pokrokový narativ genderové rovnosti, který prosazovala první komunistická generace, a nasměroval československou společnost k genderovému rozdělení, které bude trvat několik dalších desítek let.

Rozhodně je pravdou, že situace po roce 1968 vytvořila československým sexuologům a sexuoložkám ideální podmínky

ke klinické práci, zároveň je však těsněji připoutala ke státní moci a jejím prioritám. I když pro normalizaci bylo typické, že se sexuolog stával „stále více i veřejným činitelem“,²⁰ jak se sebeuspokojením napsal jeden z nich, bylo by nepřesné představovat si neposkrvrněnou minulost (nebo budoucnost), která sexuologii umožňuje svobodné bádání a nevystavuje ji společenským tlakům. Bylo by naivní předpokládat ostrou hranici mezi vědou a politikou, kdy to první představuje hodnotovou neutralitu a to druhé je naopak hodnotami naplněno. Ve skutečnosti obojí mnohdy splývá a historičky a historikové vědy, kteří studovali západní odbornou produkci, pro to přinesli řadu důkazů.²¹

Stále však převládá představa, že východní věda byla v područí „totalitní“ moci, což kompromituje její výsledky. Podobně jako sexualita na komunistickém Východě je i „východní“ věda vnímána dílem jako omezená a nezázivná, dílem jako prakticky neexistující. Vědu na východ od železné opony tak určují obrazy ze Sovětského svazu v období vrcholného stalinismu,²² vědu často popisovanou jako „ideologicky správnou“. Tito vědci a vědkyně se tak údajně přizpůsobovali režimu, ve kterém žili, a zároveň se vzdávali snah ho změnit.²³ Mnohdy se o nich psalo přímo jako o „primitivních fanaticích, kteří zbořili zdi akademické autonomie“,²⁴ aby soupeřili s vědeckými přístupy Západu, přičemž je měli za úkol „dohnat a předejít“²⁵ podle vzoru Lenina a jeho „metody polemiky s buržoazní a reakcionářskou vědou ve stylu ‚cituj a zaútoč‘“.²⁶ Chceme-li skutečně pochopit dynamiku mezi socialistickým státem a vědou, je rozhodně potřeba nuancovanější přístup.

Doufám, že tato kniha představí komplexnější realitu a připojí se k odborným textům nedávné doby, které odmítají zjednodušenou představu, že místní lékařské přístupy „vznikly v Moskvě, odkud se rozšířily do celého východního bloku“.²⁷ Sexuologové a sexuoložky v Československu shromažďovali data

v laboratořích, pomocí dotazníků a vyšetřováním konkrétních pacientek a pacientů (což dosvědčují stovky odborných textů publikovaných v domácích i zahraničních vědeckých časopisech). O svých poznatcích diskutovali také s kolegy a kolegyněmi z jiných vědních oborů a napříč hranicemi mezi Východem a Západem: zvláště silné byly vazby na Kinseyho institut ve Spojených státech a mezinárodní spolupráci prokázalo například Symposium Sexuologicum Pragense v roce 1968, kde lékařský personál Sexuologického ústavu hostil přes 300 expertů a expertek ze čtyř kontinentů. Tehdejší sexuologie kromě toho poskytovala forenzní a poradenskou expertizu a výsledky svých výzkumů popularizovala v knihách určených široké veřejnosti a v masových médiích (i když poskytování expertizy státu rozhodně neznamenalo, že by poznání ohýbala podle poptávky státního aparátu). Obecně vzato českoslovenští sexuologové a sexuoložky prováděli odbornou expertizu, která rozhodně nebyla nějakým rukojmím státu, ale spíše spoluutvářela tón doby.

Sexuologická expertiza v Československu stejně tak konstruovala lidi jako sexuální subjekty. Sexuologie je totiž tou *scientia sexualis*, jak ji popsal Foucault.²⁸ Ten ve svém slavném argumentu identifikoval formu expertního vědění, které utváří, zkoumá a řídí lidskou sexualitu. Jednotlivci jsou v rámci tohoto procesu vedeni k tomu, aby sami sebe chápali jako sexuální subjekty a ze sexuální identity udělali součást svého nejzákladnějšího já. Současné společnosti tak ovládají subtilní a všudypřítomné technologie já (*self*); expertiza, tedy sexuologie coby *scientia sexualis*, hraje zásadní roli v moderní governmentalitě. Nikolas Rose o psy-vědách — psychologii, psychiatrii, psychoterapii a dalších — píše jako o průsečících sociální organizace.²⁹ Tyto obory do značné míry určují, jak rozumíme sami sobě, a zároveň propůjčují moci etický rozměr. Vládnutí pak není jen technickým výkonem moci, ale etickou demonstrací pravdy, „nezbytně nutnou

pro každého jednotlivce, který je jí podřízen“.³⁰ Rose ale psy-vědy spojuje výhradně s liberálním Západem.³¹ Já chci naopak ukázat, že sexuologie, která mezi tyto vědy patří, byla československým režimem využívána jako nepostradatelný nástroj formování sebe-pojetí občanů a občanek podle jeho (proměnlivých) priorit.

SEXPERTIZA: SEXUOLOGICKÝ ÚSTAV A SOUVISEJÍCÍ ODBORNÉ VĚDĚNÍ

Sexuologie vznikla na konci 19. století jako lékařský obor zaměřený na diagnostiku a léčbu neduhů spojených s touhou a od té doby patří k důležitým psy-vědám. Počátkům sexuologie historičky a historikové vědy věnují zaslouženou pozornost. Většina těch, kdo o sexuologii psali a píší, se zaměřuje především na to, že podoba lidské sexuality je do značné míry produktem sexuologického diskurzu.³² Kulturní historie ukázala, že sexuologie nevznikla v sociální izolaci, ale že se zrodila ve spojení s forenzní medicínou³³ i hnutími za sociální osvobození, jako je feminismus.³⁴ Některé studie z nedávné doby mapují vývoj sexuologie v rámci širších historických polí, na nichž se utvářelo vědění o sexualitě,³⁵ a načrtávají genderované spojnice mezi teoretizacemi sexuálního těla a konceptualizacemi těla společnosti jako takové.³⁶ Tato dlouhá řada studií podtrhuje skutečnost, že sexuologická teorie i praxe přesahuje otázky sexuální identity a je spojena s politikami genderu, poznání a autority.

Obor sexuologie vznikl v 60. letech 19. století, identifikoval sexuální odchylky a jejich nositele, kategorizoval je do něčeho na způsob entomologických skupin a také je léčil. Zatímco západní sexuologie už byla podrobně studována,³⁷ v zemích státního socialismu toho o ní mnoho nevíme.³⁸ V sovětském Rusku zažila sexuologie rozkvět v letech bezprostředně po bolševické revoluci. Lékařství se ve vztahu k sexualitě drželo biosociální

perspektivy, podle níž byla rozhodujícím faktorem společnost. Poté co Vladimír Bechtěrev přišel s teorií, která původ sexuální perverze spatřuje v sociálním prostředí člověka, experti tvrdili, že hormonální toky v těle člověka jsou druhotné; nejdůležitější pro formování sexuality je společnost.³⁹ Sociální hygienici z Komisarátu pro zdraví prosazovali pokrokové názory na homosexualitu a ta byla v roce 1922 legalizována (dokud ji Stalin v roce 1934 opět nekriminalizoval). Uvažovali o sobě jako o „lékařích-socioložích“, kteří diagnostikují a léčí společnost, aniž by přitom patologizovali všechny formy sexuální variability.⁴⁰ Ve 30. letech už byli vědci podezřelí z „biologizace“ kritizováni, protože hledali „kořeny sociálních neduhů v biologii jednatelce“ a vymykali se tak převládajícímu přesvědčení, že anomálie mají být coby naučené chování léčeny prací.⁴¹ Když se k moci dostal Stalin, skoncoval mimo jiné i se sexuologií, takže v zemích, které se do sovětské sféry vlivu dostaly po druhé světové válce, bylo obtížné takové vědecké usilování obhájit. Ve Východním Německu, Polsku a Maďarsku se sexuologie prosadila až na konci 60. let, kdy se sexuálně explicitní manželské příručky dostaly mezi knižní bestsellery.⁴² Od té doby hráli lékaři a lékařky zásadní roli v procesu zdůrazňování důležitosti ženského orgasmu, prosazování sexu coby zdroje potěšení, a nikoli pouze prostředku rozmnožování a dělali osvětu o nekoitálních sexuálních praktkách.⁴³ V těchto socialistických státech ale sexuologii chybělo institucionální zázemí a vědci a vědkyně zaměřující se na sexualitu byli roztroušeni napříč vědními obory a výzkumnými ústavy.

V Československu byla situace jiná. V polovině 60. let už měli českoslovenští sexuologové a sexuoložky na kontě čtyři odborné monografie a přes dvě stě vědeckých článků, z nichž třetina vyšla v zahraničí.⁴⁴ V Československu a dalších zemích východního bloku prodali přes milion výtisků populárně naučných knih a přednesli stovky přednášek včetně řady pořadů

v masových médiích.⁴⁵ V roce 1963 vznikl sexuologický rozhlasový pořad *Důvěrné hovory*, který úspěšně běžel celé čtyři roky. V době, kdy se v ostatních socialistických zemích odborníci a odbornice na sexualitu teprve začínali objevovat, mělo už Československo vlastní sexuologickou tradici.

Počátek české sexuologie na institucionální úrovni spadá do roku 1921, kdy byl v Praze coby celosvětově vůbec první institut zaměřený na sexualitu na univerzitní půdě založen Ústav pro studium sexuální patologie (pouhé dva roky poté, co Magnus Hirschfeld v Berlíně založil soukromý Institut für Sexualwissenschaft). Jeho název korespondoval s tím, jak byl tento obor v dané době pojímán a praktikován v Berlíně a ve Vídni. Zatímco Hirschfeldův institut v roce 1933 zničili nacisté a jeho knihy spálili, pražský ústav svou knihovnu v roce 1935 schoval a udržel ukrytou až do konce války.⁴⁶ Od roku 1934, kdy byl přednostou Ústavu jmenován Josef Hynie, dostali studující pražské lékařské fakulty možnost chodit na volitelné sexuologické přednášky;⁴⁷ Hynieho učebnice sexuologie pro studující medicíny vyšla v roce 1940.⁴⁸ Hynie se původně zaměřoval na dermatologii a pohlavní choroby. Na konci 20. let navštívil Hirschfeldův institut v Berlíně a nějaký čas studoval u Alfreda Adlera ve Vídni. Tato setkání se ukázala jako formativní a nasměrovala ho k sexuologii. Později ale opustil tehdy převládající psychoanalytický přístup a přiklonil se k objektivistickým metodám vyšetřování, čímž vydláždil cestu behaviorismu, ze kterého československá sexuologie čerpala.

Během války byly vysoké školy zavřeny a výzkum nemohl probíhat. Po osvobození v roce 1945 byl Hynie jmenován profesorem a znovu se stal vedoucím Ústavu, z něhož po uplynulé dekádě zbyla jediná police s knihami; nezůstaly ani volné místnosti, které by se daly používat jako kanceláře. Hynie shromáždil skupinu čtyř lékařů (Jana Rabocha, Václava Dobiáše,⁴⁹ Vladimíra Bartáka

a Karla Nedomu⁵⁰) z různých oborů, kteří s ním měli spolupracovat. V padesátých letech se k těmto mužům připojila psychologka Iva Šípová, první žena v řadách Ústavu, a další lékař Jiří Mellan.⁵¹ Je poměrně pozoruhodné, že toto tvrdé jádro v Ústavu zůstalo a spolupracovalo po několik dalších desítek let. Ústav byl jedinečný v tom, že na rozdíl od mnoha jiných institutů a oborů zkoumajících lidi v sociálních interakcích fungoval během celého období komunismu bez přerušení.

Poté co se KSČ dostala k moci, patologie poměrně rychle ztratily svůj symbolický význam a pracoviště bylo v roce 1950 přejmenováno na Sexuologický ústav;⁵² jeho pozice ale byla vratká a v roce 1952 bylo málem zrušeno. V době nejtvrďší stalini-zace, „když někteří činitelé [...] usilovali o zrušení našeho ústavu“⁵³ během „několika let zmatků v nazírání na sexuologii“, bylo vzdělávání mediků a mediček pozastaveno.⁵⁴ Ústav v roce 1953 zachránil⁵⁵ osobní vazby na další vedoucí osobnosti univerzitních klinik,⁵⁶ které, jak později poznamenal sexuolog Raboch, bojovaly „na naší straně barikády“.⁵⁷ Ve stejném roce byl Ústav přejmenován na Laboratoř pro výzkum neplodnosti, což dobře odráží hlavní priority sexuologického výzkumu a klinické praxe v dlouhých 50. letech (pro nepředpokládané důsledky tohoto zaměření viz 3. kapitola). V roce 1966 byl ale přejmenován zpět na Sexuologický ústav.

Protože sexuologie nefigurovala mezi nabízenými specializacemi na lékařské fakultě, začali v roce 1962 lékaři a lékařky diskutovat o možnostech postgraduálního sexuologického výcviku v Ústavu pro doškolení lékařů. Výcvik byl spuštěn hned v následujícím roce⁵⁸ a účastnili se jej většinou absolventi a absolventky z oboru psychiatrie. V roce 1965 došlo k posílení této vazby, když se objevil návrh, aby byla sexuologie vyučována jako nástavbový obor psychiatrie.⁵⁹ Zatímco Barták trval na vizi nezávislosti psychiatrie,⁶⁰ vrchní lékař Hynie zdůrazňoval, že

i praktičtí lékaři a lékařky mají mít základní znalosti sexuologie, aby mohli lépe pomáhat pacientkám a pacientům.⁶¹ Hynie si představoval alespoň jednu hodinu přednášek týdně v každém semestru na lékařské fakultě, aby všichni budoucí lékaři znali alespoň základy. Kromě toho navrhoval, aby byly pod záštitou gynekologických, psychiatrických a venerologických oddělení okresních a krajských ústavů národního zdraví zřízeny sexuologické poradny. Obě strategie šly ruku v ruce a tak posilovaly nezávislou pozici oboru a zároveň obohacovaly ostatní lékařská odvětví o sexuologický diagnostický aparát.

Plné začlenění sexuologie mezi samostatné lékařské obory ale stále zůstávalo neuskutečnitelným snem. Hynie, který volal po institucionalizaci svého oboru už od skončení války, společně s kolegy a kolegyněmi usiloval o vlastní odbornou společnost v rámci Československé lékařské společnosti J. E. Purkyně. Zdůrazňovali význam sexuologické expertizy a trvali na tom, že by sexuologie měla mít klinické zastoupení i mimo hlavní město, aby kdokoli v případě problémů s intimitou mohl vyhledat odbornou pomoc; veškeré jejich snahy ale zatím zůstávaly neúspěšné.

V rámci struktury lékařské profese byla sexuologie těsně spojena s gynekologií a psychiatrií. Oba tyto obory na konci 60. let otevřely své profesní spolky i sexuologům a sexuoložkám,⁶² kteří vlastní odbornou společnost v Československé lékařské společnosti J. E. Purkyně konečně získali v roce 1970.⁶³ Na začátku sedmdesátých let se začali sexuologové a sexuoložky dostávat do různých vládních poradních orgánů (Hynie byl například jmenován předsedou Poradního sboru pro výchovu k manželství a rodičovství na Ministerstvu práce a sociálních věcí). Sexuologie, která dosud sídlila pouze v Praze, se začala rozšiřovat i do krajských měst. Ke dvěma důležitým událostem došlo v roce 1974. První z nich bylo založení prvního sexuologického oddělení na ambulantní klinice pro mimopražské. V následujících třech

letech se sexuologie dostala prakticky do všech regionálních center.⁶⁴ Druhým významným krokem na cestě k institucionalizaci bylo vydání publikace „Konceptce sexuologie, metodická opatření“ Ministerstvem zdravotnictví.⁶⁵ O rok později se do té doby volitelné sexuologické přednášky pro mediky a medičky staly součástí jejich standardního studia.⁶⁶ Sexuologie byla v této době také zařazena mezi nástavbové specializace, typicky pro studující psychiatrie. Plné integrace sexuologie do československého zdravotnictví bylo dosaženo v roce 1981, kdy Ministerstvo zdravotnictví s podporou Světové zdravotnické organizace uzákonilo sexuologii jako součást zdravotní péče.⁶⁷

Je zřejmé, že v očích režimu a jeho zastánců byla sexuologie důležitá a její význam postupem času rostl. V 70. letech sexuologové a sexuoložky oficiálně prohlašovali, že existenci jejich oboru umožnilo komunistické zřízení. Jan Raboch, Hynieho nástupce ve funkci přednosta Sexuologického ústavu, tvrdil, že k založení ústavu po druhé světové válce došlo „[v]ýrazem pokrokovosti naší socialistické společnosti“.⁶⁸ I když mohlo jít jen o úlitbu režimu, ukazuje zároveň takové tvrzení na skutečnost, že sexuologie potřebovala stát a stát potřeboval sexuologii.

KAPITOLY A ZDROJE

Kde byly průsečíky státní moci a sexuologie? A co z těchto průsečíků vyplývalo? K zodpovězení těchto otázek chci využít analytické nástroje sociologie expertizy, jak je popisuje Gil Eyal.⁶⁹ Ten expertizu vnímá jako „sít, která spojuje jednající subjekty, nástroje, koncepty a institucionální i prostorová uspořádání“.⁷⁰ Abychom pochopili, jak expertiza funguje a jakým způsobem konkrétně sexuologie diagnostikovala různé zdravotní obtíže a předepisovala léčbu i jak se diagnózy a léčba v průběhu času

měnily, musíme identifikovat „novou institucionální matici, v níž každá nová skupina aktérů [...] může utvářet alternativní síť expertizy“.⁷¹ Objevují se nová chápání a s nimi i nové typy lidí, se kterými je potřeba zacházet novým způsobem. Expertiza funguje jako regulátor, který definuje objekt (tedy o čem experti a expertky hovoří) a subjekt (tedy kdo hovoří); objekt a subjekt se setkávají v enunciačních modalitách chápaných jako institucionální prostory, kde je možné vidět a říkat určité věci. Konkrétní expertizou, o které je zde řeč, je sexuologie; objekty manželské páry, anorgastické ženy nebo sexuální devianti; subjekty pak odborníci a odbornice v oborech sexuologie, psychiatrie, demografie, psychologie a dalších. Subjekty v rámci dané expertizy někdy vedou spory o pravomoci,⁷² tedy o to, k jakým otázkám se mohou expertně vyjadřovat, a jindy zas usilují o to své pravomoci propojit, protože se navzájem potřebují.⁷³ V rámci tohoto procesu se každý objekt téměř nevyhnutelně proměňuje.

Problémy, stejně jako objekty nejsou pevně dány, ale postupem času se mění. Abych zachytila jejich proměnlivou povahu a porozuměla jí, postupuji metodou opakovaného řešení problému, kdy srovnávám různé přístupy ke „stejným“ otázkám v různých historických obdobích.⁷⁴ Protože každá epocha své problémy definuje (trochu) jinak a mobilizuje různé aktérky a aktéry, aby se dobrala řešení, musíme „shromáždit kontrastní příklady, abychom mohli dojít k vysvětlení jak specificky dobových řešení, tak rozdílů mezi jednotlivými obdobími“.⁷⁵ Tyto případy se pak spojují v narativu, který zdůrazňuje „historické momenty změny, po nichž následují více či méně stabilní sociální režimy“.⁷⁶ Jeffrey Haydu navrhuje seřadit narativ podle časových sekvencí a pak ukázat, jak „charakteristiky nebo události v čase 1 vedly k charakteristikám nebo událostem v čase 2“.⁷⁷ Ve svých kapitolách se budu touto logikou řídit. V sudých kapitolách se budu věnovat proměnám chápání sexuality, genderu a rodiny v delších časových

úsecích (tedy v dlouhých 50. letech a v období normalizace) a každá kapitola bude popisovat konkrétní „historický moment změny“, po němž došlo k nějakému „specificky dobovému řešení“. V lichých kapitolách se budu soustředit na konkrétní témata (ženský orgasmus a deviantní chování mužů) a popíšu výrazné změny v chápání sexuálního uspokojení a sexuální abnormality v průběhu čtyř desetiletí státního socialismu v Československu.

Kniha začíná srovnávacím přehledem přístupů k sexualitě a genderu v zemích středovýchodní Evropy: v Maďarsku, Polsku a Východním Německu. První kapitola se věnuje proměnám postavení žen v rámci manželství, jejich reprodukčních práv a možností uspokojení (heterosexuálních) potřeb v době předcházející komunistickému převzetí moci a čtyřem desetiletím státního socialismu v regionu. Ukážu, jaký měla sexualita pro socialistický projekt význam i jak se některé země v pozdějších fázích režimu vzdaly ideje rovnoprávnosti žen. Srovnávací pohled odhaluje, že politiky genderu a/nebo sexuality byly přeformulovávány vždy, když režim revidoval základy své strategie, ať už to bylo období destalinizace (jako v Polsku), gulášového komunismu (v Maďarsku), normalizace (v Československu) nebo vlády Ericha Honeckera (ve Východním Německu). Dají se sledovat dva vzorce. V Polsku a Československu byl kladen důraz na rovnoprávnost pohlaví a zpočátku i na propojení naplňující sexuality se vzájemností a láskou. Teprve později důraz na rovnost ustoupil zvýrazňování genderových rozdílů a hierarchie, které sexuologové a sexuoložky vyzdvihovali jako jedinou cestu k oboustranně spokojenému sexuálnímu životu. V Maďarsku a Východním Německu se v 50. letech o sexu moc nemluvalo. Až na konci následující dekády prolomil veřejné mlčení sexuální diskurz, který přinesl i emancipační přístupy k genderu. Ve všech těchto zemích středovýchodní Evropy ovšem státní socialismus v druhé polovině své existence stál za ideou radostného sexu

jako důležité složky stability manželství a rodiny, které byly zase vyzdvihovány coby základní kameny socialistického státu. Tato kapitola vychází ze sekundárních pramenů.

Druhá a čtvrtá kapitola se *pohybují v čase* a popisují proměny expertních diskurzů o genderu a sexualitě. Rozdělila jsem materiál do těchto dvou kapitol, aby každá z nich ukázala důrazy typické pro daná období a společně aby ilustrovaly diskurzivní změnu, která je při srovnání dlouhých padesátých let s normalizací v Československu výrazná. Obě kapitoly se věnují podobným tématům: sexuologickým manželským příručkám, expertním podkladům určeným vládě, záznamům o rozvodech a expertize typické pro konkrétní období (tedy nejdříve potratům a potom manželským poradnám).

Druhá kapitola začíná hned po konci druhé světové války, kdy byla v Československu demokraticky zvolena vláda. Překvapivě i po nejkrvavějším konfliktu v dějinách Evropy, během něhož byly vyselektovány a povražděny miliony lidí označovaných za „podřadné“ rasy, mezi experty, kteří radili poválečné vládě, stále převládalo eugenické myšlení. Lékaři navrhovali, že by právo na manželství a potomky měli mít jenom zdraví lidé. Změnu kurzu přineslo až komunistické převzetí moci v roce 1948 (a pozůstatky eugenického přístupu můžeme sledovat ještě po únoru 1948, dokud expertiza postavená na „manželství silnějšího“ nadobro nevymizela). V důsledku budování nových institucionálních struktur, kdy se v oblasti práva i politiky prosadila normativní rovnost, prošlo radikální proměnou i pojetí rodiny. Převážnou část 2. kapitoly tvoří analýza „více či méně stabilního sociálního režimu“ dlouhých 50. let: sexuologických rad manželským párům, způsobů, jakými je lidé využívali během rozvodových řízení, a institucionálních základů expertního přístupu k populaci, který se na konci dekády začal budovat kolem diskuzí o potratech.

Čtvrtá kapitola ukazuje, k čemu všemu muselo dojít, aby byla tato normativní genderová rovnost zrušena. Na expertní scéně se objevují noví aktéři: vývojoví psychologové. V 50. letech byly odborné znalosti o dětech rozprostřeny napříč několika obory, ale na začátku let šedesátých už došlo k jejich propojení. Poselství, které tito noví experti a expertky šířili, oslovovalo veřejnost: malým dětem, o něž nepečují matky, ale starají se o ně instituce, hrozí citová deprivace. Tak se zrodil diskurz o nenahraditelnosti primární mateřské péče. Výsledkem bylo nové uspořádání rodinné politiky. Překvapivě právě v 60. letech — v době považované za zlatý věk sexuálního a genderového osvobození — Československo znovuzavedlo poměrně tradiční genderový řád, a to především v domácnosti. Retradicionalizace genderu měla i nečekaného spojence: ekonomy. Tytéž expertní skupiny, které se pokoušely oživit socialistickou plánovanou ekonomiku, také vypočítávaly daňová zvýhodnění a rodinné přídatky a navrhovaly reformy, jako bylo prodloužení mateřské dovolené, aby matky mohly zůstat doma a pečovat o děti. Socialismus s lidskou tváří měl i méně známou, rodinnou tvář: tvář ženy, která se má vrátit k povinnostem spjatým s péčí o děti a domácími pracemi.

Druhá a čtvrtá kapitola čerpají z pramenů Národního archivu (materiálů vládních organizací a výborů, zápisů ze schůzí, dopisů od občanů a občanek, zpráv od ženských organizací, svědectví lékařských a dalších odborných institucí); z pramenů z archivu Sexuologického ústavu (sborníků z konferencí); z manželských příruček a brožur z pera českých sexuologů a sexuoložek určených široké veřejnosti; z ženských i dalších populárních časopisů (*Vlasta*, *Naše domácnost*, *Mladý svět* a dalších); ze zákoníků (rodinné právo, potraty); a z demografických dat. Obě kapitoly analyzují rozvodová řízení u oblastního soudu v Bratislavě za celou dobu státního socialismu. Některé složky jsou veřejně dostupné v městském archivu (většinou z 50. let, pozdější jen

velmi málo), složky z pozdějších období jsem získala přímo u konkrétního soudu, díky pomoci vstřícného soudce, kterého jsem požádala o čtyřicet náhodných složek za konkrétní roky, takže jsem nakonec prošla přes 500 složek. Tato rozvodová řízení stejně jako většinu archivních dat, která jsem objevila, dosud ještě nikdo nestudoval.

Třetí kapitola se zaměřuje na ženský orgasmus a pátá na deviantní sexuální chování u mužů. Důvody, proč jsem si vybrala právě tato témata a každému z nich věnuji celou kapitolu, v níž se zabývám jejich pojetím po dobu čtyřiceti let státního socialismu, jsou dva. Zaprvé se jedná o specificky československá témata. Nikde ve východním bloku nebyla už od začátku 50. let odborná pozornost zaměřena na ženský orgasmus, ani nebyla jeho absence léčena v psychiatrických léčebnách jako u nás v 70. letech. Podobně unikátní je přístup k deviantnímu chování u mužů. V 50. letech vedly přelomové vědecké výzkumy až k dekriminálníci homosexuality v roce 1961, nicméně v 70. letech docházelo k detencím heterosexuálních mužů, kteří se vymykali normě párového sexuálního chování, na sexuologických odděleních psychiatrických léčeben, což také nemělo v ostatních zemích středovýchodní Evropy obdoby. A za druhé jde o témata specifická pro ženy a muže, což mi umožňuje zkoumat, jak se v různých obdobích gender protínal se sexualitou.

Ve třetí kapitole vysvětluji, co formovalo sexuologický zájem o ženský orgasmus. Na začátku 50. let byly jeho výzkumy spojeny se zásadním tématem, které zajímá každý stát: s biologickou reprodukcí. Když jsou ženská těla vnímána jako prostředky plození nových občanů a občanek, hrozí jim výrazné nebezpečí disciplinace v důsledku expertního vědění. Tlak na plodnost v komunistickém Československu však přinesl něco nečekaného — honbu za ženským orgasmem. Sexuologové na základě komplexního průzkumu došli k závěru, že anorgastické manželky nemilují

své manžely, a polovina z nich k nim má dokonce nepřátelský vztah. Přišli s tím, že ke zlepšení sexuálního života těchto žen bude nutná „úprava manželského soužití“. Někteří sexuologové a sexuoložky na konci dlouhých 50. let tvrdili, že se muži mají více zapojovat do výchovy dětí a domácích prací, což mělo být jedinou cestou k ženskému orgasmu. Zároveň ale explicitně varovali před myšlenkou, že se dá kvalitnějšího sexu dosáhnout rozvíjením sexuálních technik. Tvrdili, že sexuální neduhy, a především ty ženské, může vyléčit jedině nové uspořádání rodiny, ve kterém si muž a žena budou rovni, budou si vědomi vzájemných závazků a budou se skutečně milovat. To se změnilo v 70. letech, kdy dominantní roli převzala terapie s důrazem na rozvíjení sexuálních technik. V roce 1973 byla k tomuto účelu zřízena speciální instituce na zvláštním místě: v psychiatrické léčebně. Sexuální terapie vytvořená po vzoru amerického sexuologa Williama Masterse a jeho kolegyně Virginie Johnson se brzy stala pro nespokojené manželské páry dostupnou na šesti dalších ambulantních klinikách po celé zemi. Stanislav Kratochvíl, sexuolog, který tuto sexuální terapii vyvinul a dohlížel na ni, považoval za jednu z hlavních příčin sexuálních problémů nedostatek soukromí. Svým pacientům a pacientkám, ale i manželským párům vůbec, kladl na srdce, aby měli pohlavní styk za zamčenými dveřmi. Tato metafora propojovala spokojený sexuální život s výraznou privatizací života jako takového, která byla charakteristická pro československou normalizaci.

Ve třetí kapitole analyzuji odborné články, které v československých lékařských časopisech vycházely na téma reprodukčního zdraví (včetně dostupných metod antikoncepce) a ženského orgasmu; lékařské protokoly sexuologického oddělení v psychiatrické léčebně v Kroměříži; brožury pro páry, kterým se nedařilo dosáhnout orgasmu; populární časopisy (týdeníky *Mladý svět* a *Vlasta*) se sloupky sexuologů a sexuoložek; televizní

a rozhlasové pořady o manželstvích mladých lidí; a demografická data včetně komentářů dobových populačních odborníků. Využívám také data, která jsem získala z výzkumných rozhovorů se sexuology, kteří provozovali sexuální terapii (tedy hlavně s Kratochvílem).

V páté kapitole ukážu, jak došlo ke zviditelní sexuálních deviantů. Je zajímavé, že v 50. letech se o sexuálních deviantech nemluvalo. V období normalizace se oproti tomu objevují záznamy o mužích, kteří byli za sexuálně delikventní chování souzeni a byla jim předepisována lékařská ochranná péče. Když už se sexuologové v dlouhých 50. letech zabývali sexuálními devianty, šlo obvykle o muže, kteří kvůli svému uspokojení poškozovali národní hospodářství nebo zpochybnili svůj status socialistických pracujících. Zoofilní muž, který týral krávy, tak například nebyl souzen na základě toho, že se vymykal normám sexuality, ale proto, že poškozoval majetek zemědělského družstva. A homosexuální prostitut nebyl považován za problematického proto, že by nejednal v souladu s představami o rodině nebo genderu, ale proto, že prostitute údajně vedla mladé lidi k zahálčivému životu. Důraz 50. let na práci a ekonomiku postupem času ustupoval do pozadí a v 70. letech se do centra pozornosti dostaly problémy spojené s heterosexuálním soužitím. Už nestačilo vyjadřovat loajalitu režimu horlivou výkonností a tvrdou prací. Být „normální“ v normalizačním Československu znamenalo především žít rodinným životem. Každý, kdo se v této době vzdaloval rodinné normě, byl podezřelý z deviantních sklonů. Občané a občanky dotlačeni imperativem normality do rolí příkladných otců a matek, které rády zůstávají doma s dětmi, už neměli znovu propadnout pokušení vyjít do ulic a požadovat politickou změnu. Kriminalizaci „deviantů“ napomáhala i československá sexuologie a aktivně ji podněcovala. Aby mohla být pozornost upřena k sexuálním deviantům, muselo dojít k proměně ve formách

podřízenosti — od práce (charakterizující dlouhá 50. léta) k rodině (závažné v pozdějších fázích režimu od 70. let dál). Domnívám se, že proměny expertních sítí a posuny politického klimatu výrazně přeorientovaly ohniska pozornosti i způsoby vyjadřování. Nenormální, deviantní chování začalo být vnímáno jako zásadní, respektive jako viditelné a bezprostřední ohrožení sociálního řádu, až po neúspěchu pražského jara během následujícího období normalizace. Zaměření na devianty by nicméně nebylo možné bez plné institucionalizace oboru sexuologie a rozšíření expertních sítí nejen za hranice sexuologie, ale i lékařství jako takového.

Pátá kapitola se věnuje článkům, které vyšly v československých odborných periodikách během celého období komunismu (obecněji pojaté žurnály *Časopis lékařů českých* a *Praktický lékař* i specifitěji zaměřené *Československá psychiatrie* a *Československá gynekologie*); ministerským příručkám pro specializovanou sexuologickou léčbu v psychiatrických léčebnách; protokolům sexuologické léčby; a konferenčním sborníkům ze 70. a 80. let zaměřeným na etiologii a léčbu sexuálních deviantů/delikventů.

I když je jádrem mého narativu jednoznačně obsah těchto dokumentů, zabývám se také životem dokumentů samotných. Kdybych nevěnovala pozornost tomu, jak se tyto listiny pohybovaly mezi vládními i jinými institucemi, neměla bych se jak dobrat k závěrům, jaký měly odborné kruhy vliv na tvorbu politických návrhů a jejich uvádění do praxe. Ve svém přístupu k těmto dokumentům vycházím z metodologických imperativů, se kterými přišel Lindsay Prior. Vyzývá badatele a badatelky, aby k dokumentům přistupovali jako k „tématům“, a tedy „zkoumali, jak dokumenty coby živé objekty mohou motivovat a utvářet politickou, ekonomickou a vědeckou činnost stejně jako lidé“.⁷⁸ Držím se tedy tohoto „archeologického“ přístupu, který se zaměřuje na to, jak „obsah dokumentu vzniká“ a „jak dokumenty fungují

ve schématech sociální interakce a sociální organizace a jaký na ně mají vliv“.⁷⁹

Tato kniha se tak zabývá dosud neprozkoumanými dějinami sexuality a genderu v jedné zemi východního bloku. Je příspěvkem k dějinám takzvaných psy-věd, které utvářely a utvářejí naše vnímání sebe samých coby lidských bytostí i to, jak se naše „já“ orientují v moderních společnostech a jejich proměnlivých historických podmínkách. Ukazuje tak také, že neexistovalo žádné homogenní „období komunismu“, dokonce ani v jednotlivých zemích. V různých obdobích naopak existovaly různé rámce vnímání společnosti, sexuality i genderu. Stát nicméně vždy své občany a občanky vplétal do proměňujícího se projektu socialismu pomocí stejně proměnlivých diskurzů žádoucích forem intimního života.

1 PROMĚNY SEXUALITY VE STŘEDOVÝCHODNÍ EVROPĚ

Bez ohledu na rozdíly ve vývoji politické situace a nejrůznější úskalí se postavení žen v domácnosti i mimo ni zlepšilo; během čtyř desetiletí státního socialismu se v zemích středovýchodní Evropy rozvinulo chápání sexuální variability i pochopení důležitosti uspokojivého sexuálního života pro šťastné manželství. Zatímco o pokrocích v oblasti genderové rovnosti se mluví poměrně často, o vývoji chápání sexuality se ví podstatně méně. Někteří vědci a vědkyně tvrdí, že socialistické státy byly ve vztahu k sexu značně puritánské.¹ Podle jiných zase státní socialismus umožnil větší rozkvět (hetero)sexuality, především ve srovnání se západními zeměmi.² Tyto rozdíly byly patrné zejména v pozdních fázích státního socialismu, kdy Západ procházel transformací způsobenou sexuální revolucí 60. let. Asi nepřekvapí, že srovnatelné hnutí bychom v této době na Východě hledali jen těžko. Určující znaky socialistických společností, především důraz na nepeněžní základy společenských vztahů a starost o emancipaci žen už od počátku komunistické vlády, nicméně vytvořily vhodné podmínky pro naplňující sexuální vztahy. Sex osvobozený od komerčních tlaků, spojený s poměrně vysokým sebevědomím žen a podpořený jejich finanční nezávislostí (především

ve srovnání s jejich protějšky na Západě), umožnil „lepší sex pro komunisty a komunistky“.³

Jakou roli v této konstelaci hrála sexuální expertiza? Autoři a autorky, kteří analyzují sexuální kultury státního socialismu, se obvykle shodují v tom, že specifická expertiza až do konce 60. let chyběla. Ve veřejné sféře byla sexualita podle všeho obeštrěna mlčením, ale v raných letech státního socialismu se ve většině zemí středovýchodní Evropy o sexualitě nevedly ani žádné odborné diskuze. V Maďarsku se odbornému zkoumání sexuality nikdo nevěnoval během celé první dekády; podle venerologického kompendia nevyšel mezi lety 1949 a 1958 jediný odborný výzkum.⁴ Zakladatel polské sexuologie, Kazimierz Imieliński, se v rámci pobytu v Západním Německu na konci 50. let seznámil se základními výzkumy německé sexuologie a později vzpomínal: „Tehdy se o tomhle odvětví medicíny v Polsku moc nevědělo, vůbec nebylo populární. Povzbudilo mě to, abych tenhle netriviální kus vědění o člověku přenesl do polského prostředí.“⁵ Ve Východním Německu „stát umožnil vydání poměrně explicitních sexuálních rad“⁶ až v 70. letech, a když k tomu konečně došlo, „byly studie sexuálního osvobození vykrádány ze Západu“.⁷ Jak ukazuje zbytek této knihy, bylo Československo podle všeho výjimkou, protože jde o zemi, kde byla sexualita předmětem odborného zájmu bez jakéhokoli přerušování a už od konce druhé světové války se to začínalo projevat i ve veřejném prostoru. Přesto v každé zemi, na které se zaměřuje tato kapitola — ve Východním Německu, Polsku a Maďarsku¹ —, najdeme odbornice a odborníky zapojené do projektů, které proměnily sociální a kulturní krajinu sexuality a intimity.

1 V této kapitole se zaměřuji na tyto tři státy a srovnávám je s československým vývojem. Informace o jiných východoevropských zemích uvádím tam, kde se v dané oblasti od ostatních výrazně odlišují.

Než se k moci dostaly socialistické vlády, závisel status žen zásadním způsobem na mužích. Po první světové válce z trosk starých říší povstaly nové národní státy, které vyhlásily nové ústavy založené na občanství. Těmto ustavujícím dokumentům se ale nepodařilo skoncovat s nerovnostmi založenými na pohlaví, a muži tak měli i nadále určující slovo jak v širší společnosti, tak v soukromé sféře. I poté co ženy získaly volební právo, zůstalo součástí právního řádu jejich nerovné postavení v rodině i ve veřejném prostoru. Ženy jednak neměly právo rozhodovat o sobě samých ani o svých dětech, protože po jejich otcích přebírali poručnictví manželé; práva se přesouvala z muže na muže. Nárok žen na vůbec jakákoli práva garantovaná státem závisel na jejich manželech. Z hlediska občanství například vdaná žena v Československu automaticky získávala občanství svého manžela, a když se rozhodl opustit zemi nebo občanství ztratil, přišla o své občanství i ona.⁸ Ve vyšší hře o národní čistotu manželství a rodiny sloužily ženy jako pěšáci; a v meziválečných etnicky smíšených společnostech se státy skutečně co nejvyšší „čistoty“ snažily dosáhnout. Matky neměly právo rozhodovat o svém dítěti, protože to podle zákona náleželo jejich manželům. Pokud matka vdaná nebyla (a takových žen bylo v první polovině 20. století mnoho), její děti neměly právo těžit z majetku nebo sociálního postavení svého otce, i když se k nim coby ke svým potomkům přihlásil. Nemanželské děti i jejich zostouzené matky hrály roli občanů a občanek druhé kategorie.⁹ V době, kdy začaly první

II Ve středovýchodní Evropě byla v první polovině 20. století přibližně desetina narozených dětí „nelegitimních“. Statistiky jsou neúplné, ale známé údaje podle zemí jsou zřejmě následující: 9 % v Maďarsku v letech 1900 až 1940, necelých 7 % v Polsku ve 20. letech, 11 %